

ТЮРКСЬКІ МОВИ

УДК 811.512.19'38.08

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-6069/2020.2-1/36>**Емірамзаєва А. С.**

Тарас Шевченко адына Киев миллий университети

Емірамзаєва С. С.

Тарас Шевченко адына Киев миллий университети

КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЙ ТИЛИНИНЪ ШЕКИЛЛЕНЮВИ ВЕ УСЛЮБИЙ ИНКИШАФЫ

Пропонована стаття присвячена питанню історії розвитку кримськотатарської літературної мови. Значна увага приділяється діалектам, які лягли в основу цієї мови.

Кримськотатарська мова формувалася впродовж декількох століть. Науковці виділяють два етапи її розвитку – давній (XIII–XIV ст.) і середній (XV–XX ст.). Кримськотатарська мова зазнала впливу арабської мови, згодом – османської та інших тюркських мов. Вона належить до алтайської сім'ї тюркських мов і разом із татарською, башикирською, казахською та киргизською входить до кипчацької підгрупи.

Літературна мова впродовж століть мала періоди свого лексичного збагачення й занепаду, що зумовило неоднорідність фонетичного, лексичного та інших мовних рівнів.

Актуальність обраної теми полягає в тому, що кримськотатарська мова перебуває у складному з позиції розвитку становищі та потребує глибшого дослідження.

Мета дослідження – надати загальні відомості про кримськотатарську мову, а саме про її розвиток і стилістику, звернути увагу на її характерні особливості.

Особливу роль відіграють літературні тексти, завдяки яким ми дослідили історію становлення, розвитку й використання кримськотатарської мови починаючи з XIII ст. і до початку XX ст. Останні сто років увагу більшості дослідників, таких як А. Меметов [6; 7], Е. Ш. Меметова [9; 10], Е. Велієва [2], Р. Фазил [15], Е. Н. Меджитова [11], К. Коңуратли [20], привертає той факт, що розвиток кримськотатарської мови пов'язаний насамперед із кримськотатарською літературою. Саме література дає поштовх для розвитку мови, тому вивчення стилів, особливо художнього, допомагає дослідити тонкощі мови. У пропонованій статті досліджується саме історія розвитку кримськотатарської літературної мови та її стилістики.

Ключові слова: аглютинативна мова, літературна мова, діалект, кипчацька та огузька групи.

Алимлернинъ малюматларына коре, ер юзюнде беш бинъге якъын тиль бар. Буларнынъ эксериети миллий тиллер ве халкъ тиллеридир. Базы бир ерлердеки къабиле тиллери де шу эсапкъа кирелер.

Ер юзюндеки тюрк тиллерининъ огренюви XI асырдан башлана. Биринджи тюркий тиллерининъ тедкъыкъ эткен алим Махмут Къашгъарлыдыр. «Диван-у лугъат-ит тюрк» эсеринде тюрк къабилелерининъ тиллерини этрафлыджа огренип, башкъа тиллернен тенъештирди.

Къырымтатар тили тюркий тиллернинъ пытагына кире. Эдебий тилинде эки ири шивенинъ – къырымнынъ чель тараф ве ялы

бою шивелернинъ, яни тюрк алемининъ экибуюкпытагыюлгъаныкъыпчакъ ве огъуз лехжелерининъ къошулмасындан бир эдебий тиль мейдангъа кетирилген.

Къырымтатарларсюргюнлик ерлеринден къайтып башлангъан сонъ, миллетнинъ асыл (тамыр)халкъ оларакъ сакъланып къалмасында ана тилининъ эммиети даа зияде артта. Шу мунасибетнен авдет деври къырымтатар тильшынаслыгы меселерининъ огренилюви гъает актуаль проблемалардан бири ола.

Ишимизнинъ актуаллиги. Эдебий тили девирлер девамьндачешит – тюрлю янъы сёзлеркирсеткен, эм де заифлашкан,

эдебий тильнинь тизилиши лексик, фонетик, морфологикхусуиетлернишаркъ, европа ве дигер тюркий тиллерде насылинджеленгенини огренип, талиль этип,кырымтатар тилинде насыл къулангъаныны айырмакъ, тедкъикъ этмектир.

Ишимизнинь макъсады. Малюм олгъаны киби, эр бир эдебий тиль шивеллер эсасында шекиллене. Биринджиден шивелерни тарихий джеэтен огренмек, сонъ эдебий тиль шивелерден тизильгенини арап, фарс, славянве дигер тиллерден алынмаларны бири- биринден къыяслап талиль этмектир. Эдебият эсерлеричешит-тюрлю услубиетинде язылгъаныны себебинден услюпни огренмектир.

Ишимизнинь ильмий джеэтен янъылыгы. Кырымтатар эдебий тильдаа юксек дереджеде огренильмегени ичюн, бу мевзу бу кунге даа о къадар терен огренильмегениветалиль этильмегенитасдыкълайыкъ. Тедкъикъ этиледжек кырымтатар эдебий тилининь тарихий шекиллениуеи ве услюбий инкишафы мевзусыны: А. Меметов [6; 7], Э. Ш. Меметова [9; 10], Э. Велиева [2], Р. Фазыл [15], Э. Н. Меджитова [11], К. Къонураглы [20].

1970 – топлангъан малюматлар боуджа СССР территориясында 32 бучукъ миллион якъын тюркий тиллеринде лаф эткен инсан яшай эди [11]. Оларнынь сырасында кырымтатар тили де бар. Тюркий тиллернинь классификациясыны (таснифини) аллимлернинь чокъусы тизгенлер. Оларнынь арасында М. Къашгъарлы, Радлов, Самойлович, Баскаков. Тюркий тиллерни классификациясыны япкъанда алимлер тарафындан учь алетмет козь огюне алынды:

- 1) территориаль;
- 2) лексик, фонетик алямети;
- 3) грамматик алямети [9].

Тюркий тиллернинь классификациясыны ильк сефер Макъмуд Къашгъарлы япты. «Дивон -у -лугъат -ит - тюрк» эсеринде косътере. Кырымтатар тили бутюн тюркий тиллер киби, агглютинатив тиллернинь сырасына кире.

Агглютинатив – латин созюнден agglutinare «япыштырмакъ» манасыны ташый [14, с. 13]. Агглютинатив тиллерде эр бир грамматик мана адет узьре айры ялгъама иле ифаделене. Шу ялгъама сёзнинь тамырына къошула [7, с. 18].

Малюм олгъан киби, тильнинь каммуникатив джеэттен муйим къысмы-грамматикадыр. Морфология, синтаксис ве сёз япылувы киби къысымларындан ибареттир. Грамматика – тильшинаслыкънынь энъ зиядебакъылгъан (огренильген) болюклеринден биридир [2, с. 125].

Грамматик термини эки манада къулланыла. Биринджиден – тильнинь структура элементлеринден бирисинми, яни тильде олгъан къаиделерни анлатса, экинджиден, тильни ана шу къаиделерни анлаткъан, оларны группаларгъа топлагъан фени де бильдире [7, с. 164].

Грамматика – юнанджа grammatike techne – «язы саънаты» манасындаки ибареден алынгъан(грамматика сезюнинь тамыры gramma –«ариф» манасыны анлата [7, с. 164].

Бойлеликнен,бир сёз тамырына бир-бири артындан къошулгъан бир къач дане ялгъама ола билер. Меселя, кырым тилинде бир-бири артындан сёз япыджы, чокълукъ бильдириджи, мулькиет, келиш ялгъамалары къошула билер: иш (тамыр) + чи (сёз япыджы) +пер (чокълукъ) + имиз (мулькиет) +ге (догърултув келиши) киби.

Кырымтатар тили Х–ХІ асырларда малюм ичтимаий-тарихий шараитлерге коре халкъ тили алында шекиллене башлады.

Миллий тиллернинь инкишафы бир къач себеппе багълыдыр. Биринджиден, бир де бир мемлекетте девлет тили оларакъ къабул этильген тиль этрафлыджа инкишаф эте. Шу девлетте къулланылгъан башкъа тиллернинь статусы, девлеттилине коре, сынъырлангъан ола ве олар юлу аджымдатерекъкъият этип оламайлар [7, с. 12].

Тильшынаслыкъ я да лингвистика тильни ильмий шекильде огренген фендир. Тильшынаслыкъта тиллер эм айры алда, эм де сойдаш олгъан тиллер озъара тенъештирилип тедкъикъ этиле. Сойдаш тиллерни тенъештирип огренген саагъа *къыясий тильшынаслыкъ* деселер, тиллерни айры-айры алда огренген болюкке *хусусий тильшынаслыкъ* дейлер. Шу эки саа негизинде *умумий тильшынаслыкъ* фени мейдангъа келе.

Тильшынаслар лингвистиканынъ чезильмеген меселелерини ильмий эсаста аль этювде тарих, этнография, археология, психология, физиология киби фенлернинь материалларындан, нетиджелеринден файдаланалар [7, с. 4].

Инсан джемиетинде эсас алякъа вастасы факъат агъызавий нутукъ шеклинде олгъан. Биринджи девирлерде язы олмагъан. Джемиет инкишафынынь невбеттеки басамакъларында осип баргъан икътисадий ве медений талаплар ихтияджы нетиджесинде язы мейдангъа келе [7, с. 5].

Язынынь пейда олувы *эдебий* тильнинь мейдангъа кельмесине себеп ола. Тильнинь малюм нормаларгъа кирсетильген, малюм

кьаиделерге бойсундырылган шеклине *эдебий тиль* дейлер [7, с. 5].

Къырымтатар эдебий тили тарихий оларакъ учь девирге болуне:

1) Къадимий къырымтатар эдебий тили (XVI асырға къадар) [7, с. 6];

«Къырым тили /Дешт тили» адлы язы тилининь къулланылгъаны девир XIII асыр – XVI асыр орталары [20, с. 106];

2) эски къырымтатар эдебий тили (XVI асырдан XX асырнынь биринджи черигине къадар) [7, с. 6];

а) османлы тюрк тиллининь Къырым ханлыгъында девлет тили горевинииджра эттиги девир (XVI асыр орталарындан 1783 сенесине къадар);

б) «Къаранлыкъ асыр» (1783–1883 йыллар);

в) «Терджиман» газетанынъязы тилининь къулланылгъаны девир 1783–1920 [20, с. 106];

3) земаневий къырымтатар эдебий тили (XX асырнынь биринджи черигинден шу куньлерге къадар) [7, с. 6];

а) халкънынь къонушма тили темелинде эдебий тиль яратмакъ чабалары деври (1900–1934);

б) чагъдаш (земаневий) къырымтатар эдебий тили деври (1934 – тен бугуньге къадар) [20, с. 106].

Белли олгъаныкиби, къырымхалкъы Къырымда яшагъан къадимий халкълардан мейдангъа келип, онынь тили де эски заманлардан башлап яваш-яваш шекилленип кельген. Къырымда къадимий заманлардан берли киммерийлер, скитлер, юнанларнен берабер тюрк къабилелери яшап кельдилер. IV-нджи асырдан башлап тюрк къабилелери ерли киммерийлер, скитлернен къарышып къырым халкънынь негизини тешкиль этелер. Бу къарышув нетиджесинде тюрк тили устюн чыкъа, киммерийлер ве скифлернинь къалымтылары къадимий тюрк тилинде лаф этмеге башлайлар [7, с. 6].

XX асырнынь биринджи къысмында Акъмесджитте тильге багъышланган учь буюк Бутюн Къырым конференциясы олып кечти. Шу конференцияларда эдебий тильнинь негизи ялы бою (огъуз) шивесинден орта ёлакъ шивесине кечирильди. Бу конференцияда белли тильшынас Бекир Чобан-заде фааль иштирак этти. Земаневий къырымтатар эдебий тилининь терекъкъиятына белли язджылар Асан Чергеев, Асан Сабри Айвазов, Осман Акъчокъракълы, Умер Ипчи, Шевкъи Векторе, Эшреф Шемъи-заде, Джемил Сейдамет, Шамиль Алядин, Айдер Осман, Эмиль Амит, Риза Фазыл ве башкъалары буюк иссе къоштылар [7, с. 7].

Тиль озюнинь тизилишине, теркибине коре муреккеп адиседир. Тильнинь бир-бири иле узвий багъланган сес системасы, лугъат теркиби, грамматик къурулушы мевджут олып, олар бирликте бир бутюнликни тешкиль этелер [7, с. 8].

Тильнинь сеслери сёзлер ве грамматик шекиллерини мейдангъа кетирювде муим маддий эсас олып хызмет этелер. Бойле сеслерсиз тильнинь озю де олмаз эди: инсан тили сес (давуш) тилидир. Эр бир тильнинь озюне аит сеслер системасы бар [7, с. 9].

Лугъат теркиби тильнинь сёз хусусиетидир; лугъат теркибиндеки сёз ве ибарелер тиль ичюн къурулуш материалы олып хызмет этелер. Фикирни ифаделейиджи джумлелер ана шу сёзлерден, сёзлернинь озъара къошулувындан тешкиль олалар [7, с. 9].

Грамматик къурулуш сёзнинь морфологик, синтактик хусусиетлери (сёзнинь тизилюви, сёзлернинь багъланув усуллары ве башкъалар) иле бельгилене [7, с. 9].

Тильнинь къысымлары, яни сеслер системасы, лугъат теркиби, грамматик къурулушы озъара сыкъ багълы.

Асырлардевамындакъырымтатарэдебий тильнинь ве эдебиятыннътарихында энъ эсас басамакъларданолгъан девирлер: Ханлыкъ (XV–XVIII), Рус инкъляпан эвель (XVIII–XX), эм совет (1920–1980) деврилер [1, с. 34].

Анъане къырымтатар эдебий тильниньбир формада инкишафыны ве иллеринмесине, бедий эдебият догърусундан китапхане, муимбир роль ойнай [1, с. 35]. 1995 сенесинде Къырымда Исмаил Гаспралы адына китапханеси ачылды. Бу китапхане, ильмий ве башкъа ишлеримизге буюк ярдым эте, чюнки тек бу китапханеде: оджалар, талебелер, мутехассыслар ве башкъалары медениетимизден терен таныш олалар.

Къырымтатар тили – халкъ тасиль (мектеп, окъув юртлар) аланында, китап басамакъларында эм эв лакъырдасында, къорантада ишлетиле. Къырымтатар тили эски къырымтатар тили олып сайыла. Зенгин урф – адетлеримизде, бедий китаплардан ве динний яшайышта пек чокъ къулланыла [1, с. 39].

Земаневий къырым эдебий тилининь лугъат теркиби, эсасен, алты менбадан тешкиль олгъан: 1) умумтюрк сёзлери; 2) къырым тилининь озь сёзлери; 3) иран тиллерининь сёзлери; 4) арап тилинден алынган сёзлер; 5) юнан тилинден кирген сёзлер; 6) рус ве рус тили вастасынен Авропа халкъларынынь тиллеринден алынган сёзлер [7, с. 89].

Эксерий тюрк тиллеринде къадимий заманлардан берли къулланылып кельген умумий сёзлерге умумтюрк сёзлери айтыла. Меселя: *ана, бала, къыз, къардаш, къол, козь, кель, ал, айт, яхшы, догъру* [7, с. 90]. Къырым тилининъ озь сёзлери. Меселя: *бита, дуду, къуданче, енгенче, алапче* киби сёзлер тек къырым тилинде къулланылалар [7, с. 92].

Къырымтатар тили озюнинъ чокъ асырлыкъ тарихий терекъкъияты девамында лугъат теркибини озь ички ресурсларына эасланып, зенгинлештирип кельди. Озь къатлам негизлери эасында янъы сёзлер япылды, сёз маналары кенълешти, эдебий тильге шивелерден тюрлю девирлерде сёзлер алынды [7, с. 92].

XIV-джи асырдан башлап, къырым тили мустакъиль алда шекилленип башлагъан сонъ къырым тили я да башкъа тиллерден алынган элементлер ярдымынен япылган сёзлер де къырым тилининъ озь сёзлери сырасына кирелер.

Къырымтатарларынынъ тюрк эджатлары къадимий заманлардан берли башкъа тюрк ве эджнебий къабилелер ве халкъларнен ян-янаша яшап кельдилер. Къырым тилине къардаш ве эджнебий халкъларынынъ тиллеринден бир сыра сёзлер ве ялгамалар алынды [7, с. 92]. Меселя: юнан алынмалары – *пачавра, таван, ыргъат, фурун, кирез, ялы, кестане*. Арап алынмалары – *Ватан, китан, сабун, нокъта, медениет, ариф, меджлис*. Иран алынмалары – *атеш, чешиме, дост, къоранта, саз, зурна, эфсане*. Славян тиллеринден алынмалары – *капик, газет, къартон, къапыста, кофта, автобус, шофер* [7, с. 92, 100, 105, 122]. Авроппа тиллерден алынмалары. Яшайиштарзымызгъакенишсюретте кирип ерлешкен земаневий технологиялар нутукъымызгъа *компьютер, файл, диск, интернет* киби бир сыра фааль къулланылган сёзлерни кирсетти [3, с. 110].

Тиль джемиетте пейда олгъанынен даима **ичтимай** характерге менсюп олды, чюнки тиль инсанлар джемиетинде озь ара алякъа багъламакъ, фикир денъишмек ичюн хызмет эте. Тиль факъат джемиетте, адамлар коллективи ичинде мевджут олган ичтимай вастадыр. Тиль фикир киби къадимийдир [7, с. 8].

Къырымтатар диалектлеринен багълы олган тедкъикъатларнынъ сабычокъдегильдир. Бу саада: В. В. Раадлов, А. Самайлович, А. Е. Крымский, Бекир Чобан-заде, В. Х. Кандараки, У. Куркчи, Э. В. Севаргян, Н. А. Баскаков, А. Меметов, С. Р. Изидиноваведигер алимлер иджат эткен эдилер [13, с. 147].

Земаневий къырымтатар тили учь буюк шиведен ибареттир. Бу учь шиве бир – биринден фаркъ этелер.

Баскаковнынъ фикириндже, орта ёлакъ деп айтылган шиве, огъуз ве къыпчакъ къабиле тилининъ къарышмасы нетиджесинде мейдангъа кельгендир [11].

Эдебий тиль яваш-яваш шекиллене, терекъкъият эте. Эдебий тильнинъ адамлар арасында даркъалмасында мектеп, радио, газета, журнал, бедий эдебият ве телеяйындларда хызмет эте [7, с. 5].

Къырымтатар эдебий тили пейда олгъанына къадап къырым халкъы озь дуйгъуларыны, арзу-истеклерини, къасветлерини агъыз яратыджылыгында акс эттире эди. Къадимий заманлардан берли къырым халкъында агъыз яратыджылыгынынъ чешит жанрлары (чынълар, манелер, масаллар, эфсанелер, дестанлар ве тапмаджалар) къулланылып кельмекте. Къараман-эпик дестанлар арасында «Къопланды батыр», «Эдиге», киби, лирик-эпик дестанлардан «Таир ве Зоре», «Боз-йигит» киби эсерлерни косьтермек мумкюн [7, с. 7].

Къадимий эдебий къырымтатар тилининъ шекилленивине XIII асырда Эски-Къырымда тизильген «Кодекс Куманикус» лугъаты, Махмуд Къырымлынынъ «Юсуф ве Зулейха» дестаны, Халиль огълу Али шаирнинъ «Къысса-и-Юсуф» серлевалы дестаны, Абдульмеджит эфенди, Усеин Кефевий ве Менъли Герайнынъ эсерлери буюк иссе къоштылар. Мухаммед Герай хан, Веджихий, Лютфий, Ашыкъ Умер, Селим Герай хан, Мустафа Джевхерий, Лейля Бикеч, Джанмухаммед, Исметий, Абдурефи Боданинский, Асан Нури, Исмаил бей Гаспринский, Решид Медиев, Усеин Шамиль Тохтаргъазы киби шаирлер ве языджыларнынъ эсерлери эски къырым эдебий тили юкселювининъ нумюнелеридир [7, с. 7].

Къадимий девирлерде яшаган къабилелернинъ (бир ерде топланып яшаган инсанларнынъ) аятында осюв девирлери олган. Оларнынъ медений аятында бу девирлер алтын девир сайылган.

Бутюн алемни айретте къалдырган къадимий тюрк эдебияты абиделери медениетнинъ юкселиш девирлеринде язылган. Орхонабиделеринден (VIII асыр) «Культигин абидеси», «Бильге Къаган абидеси», «Тонъюкюкъ абидеси», Махмуд Къашгъарийнинъ (XI асыр) «Дивани лугъат-ит-тюрк», Юсуф Баласагъунлынынъ (XI асыр) «Къутадгъу билиг» («Бахт кетирген бильги») китаплары о девирдеки тильни сакълап къалган абиделер сайылалар.

Тюркий тиллер ве эдебиятларнын тамырлары шу девирлерден кзувет ала. Тюркий халкъларнынъ язылы эдебиятынынъ темели, тамырлары оларнен багълана.

Къырымтатар язысы тарихындан араб графикасы эсасында, латин графикасы эсасында ве кирилл элифбеси эсасында шекилленген язы системалары беллидир. Араб язысы тюркий дюньягъа, шу сырада Къырымгъа, ислям дининен келип, чокъ асырлар девамьнда джемиетнинъ ичтимаий ве медений ихтияджларыны темин эте эди. Къырымтатар эдебиятынынъ, рухий медениетининъ къыйметли абиделери араб язысы иле язылгъандырлар. Узун вакъыт ичинде араб уруфаты къырымтатар тили ичюн денъишмелерсиз къулланыла эди, онъа тек фарс элифбесинден базы ариф тутукъ сеслерни ифаде эткен бир къач къошма ариф кирсетилген эди. XIX асырнынъ сонъунда исе араб элифбеси эсасындаки имля исляхат олунып башлады. Шу исляхатнынъ башында мешур маарифчи Исмаил Гаспринский тура эди. Араб элифбеси ве имля къырымтатар тилинде 1928 сенесине къадар къулланылып кельген эди.

Графика бильгиси джизетинден араб графикасы тюркий тиллернинъ тутукъ сеслер системасы ичюн келишкли эди [21].

1920-нджи сенелери тюркий тиллернинъ чокъусы латин графикасына кечмеге башлайлар.

1990 сенелерде къырымтатар тили латин элифбесиндеде файдаланмагъабашлады. 1997 сенелеринде Къырым Юкара Шурасы тарафындан къырымтатар тилиделатин графикасы да язмакъмумкюн олгъаны къарар чыкъкъан эди. Шимдики къырымтатарэлифбе турк тилиндеки элифбесине якъын, эски латин элифбесинден фаркълана. Къырымтатар язысынынъ кириллязысына кечирилъмеси акъкъында 1938 сенесининъ къарары исе алимлер огюнде къыйын вазифе къойды.

Бугунъдеэсасенкирилязыларыишлетиле, аммамиллийматбуат васталарыяваш – явашяныэлифбегекечмеге тутуналар [2, с. 126].

Къырым пек буюк олмаса да, къырымтатар тили бир къач шивеге болъоне. Кимер шиведеки койлерде дженктен эвель лакъырды эткенде бирбиринден фаркъы бар эди. Шу шивелердеки чокътан – чокъ сёзлер къартларданэшитмек мумкюн.Къырымтатар тилимизде эки, учъ, дерт сёз бир мананы бильдирмеси мумкюн: *апай, аврат, къары, къадын, рефикъа; бала, эвлят, явру, чоджукъ;акъай, къоджа, эр, рефикъ* ве иляхре [17, с. 2].

Эр бир тильде эки эсас шекильмевджут: лакъырды тили ве эдебий тиль. Лакъырды тили озъ небетинде, ерине коре, шивелернен деайрыла биле. Озь инкишафында белли бир даимий шекиль алгъан эдебий тиль исе бутюн къалкъ ичюн бирдир, умумийдир [15, с. 120].

Земаневий къырымтатар эдебий тили исе бу эки лехдженинъ къарышмасындан, табиий бирлешмесинден, яни оларнынъ синтезинден ибареттир [15, с. 121].

Тиль эр вакъыт денъишип тургъан адиседир. Тиль джемиетнинъ терекъкъияты иле багъллы алда инкишаф эте. Тильнинъ инкишафы эки эсас процесстен, яни *дифференциация* ве *интеграциядан* ибареттир.

Дифференциация адисесине коре, бир тильнинъ шивелери арасында фаркълар пейда ола. *Интеграция* процесси нетиджесинде бир тильнинъ бир-бирине коре баягъы фаркъы олгъан шивелери озъ фаркъларыны джойып бир умумий тильге чевирилелер [7, с. 13].

Тиль терекъкъиятындаки бу эки чешит денъишовни эм къабиле тиллеринде, эм де халкъ тиллеринде расткетирмек мумкюн. Миллий тиллерининъ пейда олувында интеграция процесси эсас роль ойнай.

Шивешынаслыкъташивеве тар шивелерни айырлар. Тар шиве бу бир яхут бир къач койнинъ ичинде яшагъан адамларнынъ лакъырды тилидир. Шивелер исе бир къач тар шиведен ибарет олалар. Сюрюнликтен эвель къырымтатар тилинде учъ шиве айырыла эди: орта ёлакъ, чёлъ (шималь) ве ялы бою (дженюп) шивелери. Эдебий тиль шивелер эсасында шекиллене [12, с. 117].

Миллий тиль ве *эдебий тиль* тюшонджелери бир дегиль. Миллий тиль миллетнинъ пейда олувы иле берабер мейдангъа келе. О халкъ тили эсасында шекиллене. Эдебий тиль исе миллий тильден эвель, халкъ тили мевджут олгъанда да пейда ола билир[7, с. 5].

Эдебий тильнинъ вазифеси халкънынъ миллет олып шекилленген девринде юкселе, кзуветлене; чюнки миллий эдебий тиль ана шу миллет кишилерининъ бутюн иш фаалиетини къаплап алгъан алда акс эттире.

Миллий эдебий тильнинъ эки чешити бар: 1) *язма шекли*; 2) *агъызавий шекли* [7, с. 5].

Къырымда, арап язысы эсасында бу *язма тиль* къырым халкънынъ Ислям динини къабул этерек, энди эр джезттен умумий бир халкъ оларакъ, яни шимдики тильнен айткъанда къырымтатар халкъы оларакъ X–XI асырларда, яни Къырымгъа къыпчакълар кельген сонъ

шекилленип башлагъаны шубесиздир. Чюнки XII асырнынъ сонъында «Юсуф ве Зулейха» киби 5620 сатырлыкъ шириий дестаннынъ пейда олмасы ичюн о эдебий тиль ве эдебият узун бир девир шекилленип, инкишаф этип кельмеси шарт эди [15, с. 122].

Миллий тиль тюшонджеси эдебий тиль тюшонджесине коре баягъы кенъ: миллий тиль маалле шивелерини де озъ ичине ала, эдебий тиль исе бир я да бир къач эсас шивелер эсасында пейда ола. Башкъа шивелерден эдебий тильге тек айры характерли лексик ве морфологик элементлер сайланып алына [7, с. 6].

Къырымтатар тилинде эсасучь группа айрылалар: шималь (къыпчакъ), орта ёлакъ (меркези), ве дженюп (ялыбой ве османлы) лехджелери группаларынынъ тюрк тили диалект этрафы ерлеринен ве бераберликнен бойле косьтеребилирлер.

Шималь шивесинден десёзлер эдебиятымызда чокъ. Эшреф Шемъи-заденинъ «Чёльде яз акъшамы» шириинде [22, с. 100], Умер Ипчининъ «Зейнеп тизе» хатырасында [23, с. 55] ве башкъа язджыларымызнынъ эсерлеринде корьмек мумкюн.

Дженюпте къонушмалары ялыбой лехджелери чокъусы Истамбул Османлыджанынъ тесиринде олып, даа пек огъулашкъан *миш-аффикси* пек чокъ кулланыла (отурмамыш-отурмагъан, алышмагъан-алышмамыш). Таир Халилов, Джевдет Аметов, Билял Мамбетнинъ вебашкъаларнынъ эсерлеринде кормек мумкюн [22; 24].

Бу шивелерининъ эр биринде озюне аит фонетик, лексик, грамматик хусусиетлер мевджут. Къырым эдебий тили юкъарыда косьтерильген учь шиведен бирине-орта ёлакъ шивесине эсаслана, чюнки бу шиведе лакъырды эткенлерни эм шималь, эм дженюп шивелеринде лаф эткенлер яхшы анълайлар ве орта ёлакъ шивесининъ фонетик, лексик ве грамматик имкянлары къалгъан эки шивеге коре зиядедже, зенгиндждир. Шуны къайд этмек керек ки, къырым эдебий тилининъ шекилленювинде шималь ве дженюп шивелерининъ ролю гъает буюктир [7, с. 6].

XX асырнынъ башында «Терджиман» газетасынынъ тесири алтында анджакъ янъы девир шаирлеринден Асан Чергеев, Шамиль Токътаргъазы, Мемет Нузет, Абдулла Лятиф-заде ве дигерлери арап-фарс ве османлы тилининъ тесиринден чекилип, озъ тиллеринде яза башладылар. Бу анъанени сонъра: Умер Ипчи, Шевкъий Бекторе, Амди Герайбай. Бекир Чобан-

заде, Эшреф Шемъи-заде ве дигер эдиплеримиз буюк бир гъайретнен девам эттирдилер.

Исмаил Гаспринскийнинъ мемориаль музейинде он йыл девамьнда 1922–1932 сенелери къырымтатар маарифининъ тарихи ве дигер гъаевий саалар боюнджа теджъкьат ишлери алынып барыла тургъан. Ялтадаки Кърымны огренюв Джемиетининъ болноги янынъда кърымтатар секциясы мейдангъа кетирильген эди. Кърым Девлет университетинде, сонъундан педагогика институтына чевирильген, мектеплер ве дигер окъув муэссиселери ичюн кадрлар азырланыла эди. Кърымтатар тилинде радиоэшиттирювлер алынып барылды.

1929–1935 сенелери арасында олып кечкен умумкъырым тиль кон-ференциялары нетиджесинде эдебий тилимиз кене озюнинъ ёлуна минди – чёль ве ялы бою шивелери бирлештирилип, орта ёлаккъа эсаслангъан ве бинъ йылдан бери яшап кельгени эдебий тилимизнинъ девамджысы олгъан земане къырымтатар эдебий тили ильмий ве амелий джеэттен ресмийлештирильди.

Лякин айны шу 30-нджы ве 40-нджы йылларда тилимизге, умумен медениетимизге, халкъымызгъа арды-сыра амансыз дарбелер эндирильди ки, буларнынъ акъибетинде, хусусан сюрюнлик девринде эдебий тилимиз бутюнлей ёкъ олув хавфы астында къалгъан эди [15, с. 131].

Отузынджы сенелери ильмий меселелер мемурий усулларнен чезильген вакъкъьатларда Бекир Чобан-заденинъ ильмий фаалиетибирден токътай. Оны миллий тюрк элифбелери Бутюн союз Меркезий Комитетининъ ильмий совет эркъянындан чыкъаралар.

Совет тюркшныслыгъында онынъ ады асыр девамьнда анъылмай. Лякин джиан ильмий джемаатчылыгъы Бекир Чобан-задени унутмай, онынъ зенгин асабалыгъы кениш тешвикъ эте. Ондан файдалана. Онынъ бизгекъалдыргъан баймирасы тюркий халкълар медениетнинъ инкишафына хызмет этер [6, с. 264].

Эллинджи йилларда Къырымны къырымтатарсыз Украинагъа къоштылар, амма докъсанынджы йылларда Украинанынъ лингвист харитасында олмагъан бир ердененъи бир тиль пейда ола [18, с. 19].

Къырымтатар тильге ве медениетке муим ёнелиш котерильмесине окъув ильмийлик ярдым эте [18, с. 21].

1957 сенеси Ташкентте ана тилинде «Ленин байрагъы» газетасы чыкъарылып башлангъаны, ана тилинде радио эшиттирювлери тешкиль

этильгени, ансамбль мейдангъа кетирильгени, ана тилинде китаплар нешир этилип башлангъан. Йылда 13–15 китап чыкъарыла эди. Сонъра 1968 сенесинден башлап, мектеплерде кырымтатар балаларына афтада бир кере ана тили дерслери берильген, эм де Низамий адына Ташкент Девлетпедагогика институты янында, кырымтатар тили ве эдебияты факультети тешкиль этильген эди. 1976 сенеси ана тилинде йылда эки кере чыкъкъан эдебият альманахы, 1980 сенесинден исе «Йылдыз» журналы чыкъып башлагъан [5; 15]. Бойлелике, арадан чокъ кечмей Узбекистанда халкъымыз топлу суретте яшагъан ерлердеки бир къач мектеплерде учюнджи сыныфтан башлап кырымтатар балалар озъ ана тилини огренип башладылар. Дерслер башта факультатив алында кечилип башлады, сонъра исе мустакъиль дерске чевирильдилер [5, с. 117].

Сонъки йылларда кырымтатар тилинден файдаланувнынъ сынъырлары баягъы кенишледи. Кырымдакырымтатар тили ве эдебиятыны дерс оларакъ кечкен мектеплернинъ сайысы артып башлады. Эки миллий орта мектеп ачылды. Бир сыра мектепкедже олгъан бала тербиеси муэссиселеринде тербиевий ишлер кырымтатар тилиде алынып барыла. 1992 сенеси Акъмесджитте мейдангъа кетирильген педагогика окъув юртунда башлангъыч сыныфлар ичюн оджалар, мектеп чагъынадже олгъан бала тербиеси муэссиселери ичюн тербиеджилик азырланмакъта. 1990 сенесинден берли Акъмесджит девлет университетининъ филология факультетинде, кырымтатар тили ве эдебияты болуги чалышмакъта. Джумхуриетининъ пайтахтында кырымтатар тилинде «Янъы дюнья», «Кырым» газеталары, «Йылдыз» меджмуасы нешир олунмакъта. Таврия нешрияты янында кырымтатар эдебияты ве санъаты болуги чалышмакъта [5, с. 118].

Кырым окъув - педагогика нешрияты тешкиль олунды. О, мектеплер ичюн окъув-методика китапларыны нешир этип башлады. Кырымтатар тилини къуланув сынъырларынынъ кенишлемеси бедий эдебиятнынъ осьмесине, буннынънен берабер дигер миллетлер эдебиятынынъ энъ яхшы нумюнелерини кырымтатар тилине терджиме этмекнинъ имкянларыны бермекте [5, с. 118].

Бильгенимизге коре 6 Кырым Мухтар Джумхуриет Конституциясында 1992 сенесинден учъ эсас тиль: рус, украин ве кырымтатар девлет тиллер киби, бельгиленген эди [18, с. 24].

Услужует – тильшинаслыкънынъ айрыджа бир пытагъы олып, тильнинъ чешит услюплерни,

лакъырды ве эдебий тильнинъ чешит жанрларында къулангъан сёзлерни огрене.

Лингвистик термини оларакъ, бу сёз эр алда, услюбиет бойле маналарда къуланыла:

1) Тильшинаслыкънынъ чешит услюплерни огренген саа;

2) Тильшинаслыкънынъ тасвирий васталарыны ве оларнынъ къуланув даиресини огренген ... лякин, бу сёзни ашагъыдаки маналарына да расткетирмек мумкюн:

а) Тиль элементлернинъ белли бир вазифесини беджерювнен багълы олгъан, бирлешкен системасы;

б) Тиль васталарынен файдалангъан белли бир язвджынынъ эсери, жанры ичюн хусусий олгъан усуллар топلامы: Ш. Алядиннынъ услюби, дестанлар услюби ве иляхре;

в) Тиль васталарнынъ ифаделев услюбиети эссасында сечилюви, тильдеки сёзнинъ къуланулувы.

Услужуетнинъ эсас тюшонджелери вазифесинде: тильнинъ услубий къурулушы, услуп, услубий ренк, синонимия, тиль нормасы ве онынъ функциональ – услубий чешитлери [10].

Эр халкънынъ онларнен шивелери янында бир эдебий тили бардыр [10].

Кырымтатар тильнинъ шекиллениюви та орта асырларда башлап, асырлар девамында шекилленип кельмектедир. Бир де бир халкънынъ язма тили пейда олгъан сонъ, онынъ эдебий тили тез шекилленимеге, илерилемеге чареси ола.

Кырымтатар тильнинъ ядикярлыкъларындан Ибраим эфендининъ эсерлери (IX асыр), Мухаммед Кырымлынынъ «Юсуф ве Зулейха» поэмасы (XII асыр), Кырым ханлыгъы девириндеки эдебий иджат: Менгли Гирей, Гъазы Гирей, Ханзаде хан (XI–XVI асырлар), Джан-Мухаммед (Джанмухаммед) (XVII асыр), Ашыкъ Умер, Эшмырза, Исметий – Терджиман деврини къайд этмек мумкюн [10].

Кырымтатар тилинде, адети узъре, беш функциональ услуп айрыла: ильмий, ресмий – иш, публицистик, лакъырды ве бедий эсернинъ тили [10].

Китабий услуплер, ильмий, ресмий – иш, публицистик, бедий эсернинъ тили. Ресмий къонушмаларда я да монолог шекилинде язувда къуланулыр [10].

Лакъырды услуби ресмий олмагъан къонушма саасында, агъзавий диалектлерине, шекилинде къуланулыр. Лакъырды услуби эдебий тиль нормасына бойсунмагъан нутукътыр [10].

Услуп – эсасен, функциональ услуби, тарихий адиседир [10].

Эдебий тильнинь инкишаф дереджеси исе онынъ къаиде ве васталарнынъ бир ...де сакъладыр. Бунъдан гъайры инкишаф эткен тиль услюп джеэтинден зенгиндир. Эдебий тиль имля ве грамматик нормалары эксерий алда гъает тургъун олып лексикасы чешит къуланмаларгъа ёл ача.

Бир тамам шекили эдебий тильде бойле айры ве башкъа тиль васталарны инкяр этмей, лякин инкишаф эткен, бир тамам къалыплашкъан эдебий тильде айры васталар эксерий алда услюп вазифесини беджерелер. Эдебий тильнинъ нормасы шекиллирелишмеси бир тарафтан инсаннынъ акъылы тесирине багълы олса, экинджи тарафтан озю – озюнден чыкъкъан бекленильмеген вакъыяларгъа багълыдыр [10].

Сёз къайсы бир нутукъ услюбинде къуланмасында онынъ биринджи вазифеси мананы бильдирмектир.

Услюбкетини тар манада анлаткъан вакъытта базы яызджылар, мисаль оларакъ, У.Ипчи язгъан макъалесининъ биринде бойле деген: муэллифнинъ услюби онынъ сач ...ренкине, козьлернинъ арекетине, тиллнинъ чевиренмесине ве юрегининъ урушына бенъзер: услюп бурун кибиدير, эр кезде башкъадыр.

М. Горький – «эдебий тильни яызджылар, шаирлер, дигер эдиpler ишлеп чыкъаралар – деген эди!» Шубесиз, эдебий тильнинъ тикленмесинде, шекильде бир де бир халкънынъ ялынъыз яызджылары да буюк роль ойнайлар. Шуны да къайд этмек керек ки, эджебий тиль белли бир ёлгъа минмеси ичюн он, бельки де, юз йыллар керектир [10].

Эр бир яызджы озь макъсадына догъру сёзини беленген киби озюнинъ ольчевинен теништирсе, къолайлашасёзининъ тасвирий къувети артыра. Сёз услюпке догъру къуланулувы шарт. Тильде пек чокъ сёз бардыр. Девир денъишмеси себебинде бир къач сёз умумен къуланулувы чыкъып кетелер.

Меселя: *муаррир* (эвель яызджы, *муэллиф* анылата эди)

Пассив лугъат тешкиль эткен сёзлер:

мефтюн – севда зира – чюнки

табъ – нешит этмек иракъ – узакъ

афан – туфан – сув таишкъы афыза – хатице

Эскирген сёзлернинъ къуланулувы кенъ къуланулувы тюшип къалгъан сёзлер эбедиен гъаип олмагъан. Олар лугъатларда сакъланалар. Базада хусусан бедий эсерлерде муэллиф бир де бир услюбий макъсад. Эскирген сёзлер джанлаталар [10].

Сёйлейиджи малюм бир фикирни бильдиргенде лакъырды вакътында белли бир сёзлерни сечип къуллаана. Бунъа бир манадаш сёзлер сырасында ерлешкен сёзлернинъ услюп (стилистик) ренки джеэттен фаркъланувы ве шу фаркъланув эсасында тюрлю нутукъ чешитлерининъ (функциональ услюплери) къуланулувы себеп ола [7, с. 144].

База алимлернинъ фикириндже земаневий къырымтатар тилинде тек публицистик ве ильмий функциональ услюплер къуланмакъта [2; 20].

Демек, сёйлейиджи бир де бир лексик бирликни (ве умумен тиль вастасыны) озю козеткен лакъырды макъсадындан келип чыкъкъан алда умумхалкъ тилинден сайлап алып ишлете. Бу макъсатларгъа фикирни ифаделери, тесирли, ачыкъ-айдын, джиддий ве кулюнчли киби стилистик ренклернен ифаделеве иле иришиле. Лугъаттеркибиндеки база сёзлер малюм бир тюшонджени ифаделевинден гъайры, къошма эмоциональ-экспрессив ренкке де малик олгъаны акъкъында юкъарыда айтылып кечильди. Меселя: *бет-чере, кулькю-тебессюм* киби манадаш сёзлернинъ экинджилиери эмоционалликке зенгин, шунунъ ичюн оларнынъ тесири зиядеджедир.

Тюшондже, ифаделевинден гъайры, къошма тесирченликке иришов ве нутукънынъ малюм услюбини яратмакъ макъсадынен къуланулугъан сёзлерге экспрессив-услюп лексика дейлер [7, с. 145].

Инсанлар ичюн яшайышта керек олгъан шейлерни анылаткъан, услюп ренки олмагъан сёзлерге умумкъуланулугъан лексика дейлер.

Умумкъуланулугъан сёзлер услюп джеэттен сынъырланмагъаны ичюн, оларгъа услюп джеэттен битараф лексика дейлер. Меселя: *ада, ёл, араба, бет, козь, баяз, къара, сары, юрмек, чалышмакъ, ашамакъ, мен, о, бу, шу, бет, он бинъ* ве башкъалары [7, с. 146].

Услюп джеэттен битараф сёзлерни эр бир жанрда къуланмакъ мумкюн.

Нутукънынъ айры-айры чешитлерине хызмет эткен сёзлерге услюп джеэттен сынъырлангъан лексика дейлер. Бойле махсус сёзлер агъызавий нутукъта я да язма нутукъта къуланулувына коре экиге болюнелер [7, с. 146].

Агъызавий нутукъкъа аит олгъан сёзлер бедий эсерлерде персонажларнынъ нуткъунда бериле. Меселя – *Етти, етти, къардашым, – деди машинадан тюшкен Али акъай. – Текмиль, дадыны къачырдынъ. Ал паранъны да, кес зырылтынъны. (Ю. Б.) – Сен неге шай къуртуруп юресинъ? – дедилер онъа. (Ч. А.) – Захар, чокъ шашмалама! Ярым кунълюк омюринъ къалса,*

бир кунълюк малынь олсун, деген чобан сёзюни билесинъми?.. (Ч. А.) [7, с. 147].

Агъзавий нутукъ лексикасында кучълю эмоционаллик ве образлылыккъа зенгин олгъан махсус **эмоциональ-образлы сёзлер** де бар. Эмоциональ-образлы сёзлерге эсас манасы дуйгъу, рухий алыны я да тюрлю давуш ве аркетлерни, ярыкълыкъ корюнюшлерини ифаделейиджи образлы такълидий сёзлер кирелер. Бойле сёзлер адамда тюрлю психологик алларны къозгъалай, вакъиагъа, адисеге коре олгъан менфий я да мусбет мунасебетини ифаделей. Бойле хусусиет: а) нидаларгъа (айрыджа дуйгъу ифаделеген нидаларгъа) ве олардан ясалгъан сёзлерге аит (*ах, эх, ух, уф, вай, уфудламакъ, вайылдамакъ* киби); б) такълидий сёзлерге ве олардан ясалгъан сёзлерге аит (*гъарч-гъурч, тарс-турс, къарс, къарс-къурс, лип, лип-лип, тапыр-тупур, литильдемек, гъырчылдамакъ* ве башкъалары) [7, с. 147].

Язма нутукънынъ услуп (стилистик) джеэттен сынъырлангъан лексикасы. Китап, меджмуа, газеталарда къулланылгъан, умумен язма эсерлер ичюн характерли олгъан сёзлернинъ нисбетен тургъун экспрессив-услуп (стилистик) ренки олувы я да олмамазлыгы мумкюн. Чюнки, ресмий ишке, чыкъышкъа, поэтик лексикагъа, халкъ дестанларына, публицистикагъа аит сёзлернинъ бир де бир дереджеде къошма ренки ола билер. Амма ильмий-фен, техник терминлер, тарихий сёзлер, профессиональ сёзлер, эсасен, эмоциональ ренксиз олалар. Атта эвель эмоциональ ренки олгъан сёзлер де термин сырасына кечкен сонъ эмоционаллигини ёкъ эте. Бунынъ ерине «китабийлик» ренки пейда ола. Ана шу «китабийлик», «ильмийлик» хусусиети ильмий-техниктерминлерни, профессиональ сёзлерни услуп джеэттен умумкъулланылувадики сёзлерден фаркълы эте ве ишлетюв даиресини сынъырлап къоя [7, с. 148].

Нутукъны тасвир этювде онынъ язма(китабий услуплери) я да (агъзавий лакъырды услуби) шекиллери муим ер тутмакъталар.

Лакъырды нутугъы язма шекилинде тезкере ве шахсий мектюплер; къулланыла билер; бир де бир бедий эсернинъ къараманнынъ нутугъы да лакъырды услуп киби къабул олуна. Меселя: У. Ипчининъ «Мырзанынъ хатире дефтеринден».

Бойлеликнен, сёзлер услуп бельгилерине коре малюм нутукъ чешитинде къулланылувына коре айырылалар [7, с. 144]. Китабий услупнинъ агъзавий шекилинде лакъырды услупнинъ язма шекилинде исе – китабий услупнинъ чизгилери акс олуна.

Ильмий услуп илим саасында къулланыла. Алимлер тарафындан ачылгъан гъае, делиль ве къанунлар ильмий эсерлерде акс олуныр. Ильмийметинвазифесинде: монография, макъале, маруза, рецензия, очерк, реферат, ильмий – тедкъикъат иш акъкъында эсабат, автореферат, диссертация чыкъа билелер [10].

Ильмий эсернинъ макъсады – къайд этильген фикирнинъ догърулыкъ исбатламакъ. Онынъ ичюн ильмий метининъ эписи тиль васталары эки фени козьде туталар: малюмат бермек ве тесир этмек.

Ильмий нутукънынъ мантыкълыкъ, анъыкълыкъ, догърулыкъ киби чизгилери ялынъыз шу нутукъкъа аит дегиль. Олар эм публицистик, эм ресмий ве белли дереджеде лакъырды нутугъына да зарур. Лякин ильмий эсер, юкъарыда къайд этильген чизгилери олмаса озь ильмийликни исбатлап олмаз.

Мантыкълыкъ – бу метиндеки къысымларнынъ бири – бирине артындан арды - сыралы, мана иле багълы ерлешюви [10].

Анъыкълыкъ – анълайышлыгыны козьде тутуа. Яни берильген малюмат анълайышлы, тегиз тильнен берильмели.

Ильмий нутукънынъ учюнджы чизгиси – **догърулыкъ** – айтылгъан фикирнинъбир маналы олмасына чалыша. Шу себептен ильмий метинлерде, адети узьре, экспрессив васталар ёкъ – сезлер, эсасен догъру манада къулланылалар. Терминлернинъ чокълугъы да метининъ бир маналылыгына алып бара.

Ильмий нутукъ ичюн типик хусусиетлери булардыр: мана догърулыгы, образлылыкъ, гизли эмоционаллик, базы бир къурулыкъ. Шу чизгилернинъ олувы – олмалы шекиль хусусиетлери: анълылыкъ, мантыкълыкъ.

Илимде фикир этюв эснасы белли бир тюшюндже, яхут анълам шекилини ташый. Тильге чевирилгенде исе бу анълам бири дигерининъ артындан алкъаланып кельген мантыкълый муалязалар, хулясалар да озь ифадесини коре. Ильмий тильде фикир даима ачыкъ делилленен, исбатларненмантыкълый сюретте бельгиленип келе. Ильмий тильнинъ типик хусусиетлеринден фикир догърулыкъ, кинаесизлик, объективлик ве ифаде къурулыгыны къайд этмек лязимдир [10].

Ильмий тильнинъ сёзлеричокъусы алларда бир маналыдырлар, яни ильмий тильнинъ эсасыны терминлер тешкиль этелер [10].

Ресмий – иш услубикъанун ве иш – юрютив укъукъ сааларында къулланыла. Ресмий - ишуслуби деерлик даима язма шекилинде

кьулланыла, агъзавий исе топлашувларда олгъан чыкъыш ве марузаларны кьайд этмек мумкюн [10].

Иш – юрютюв текстнинь огюнде мундеридже толулугъы, аныкълыкъ, догърулыкъ, кыскъалыкъ киби талаплары тура. Иш текстлери ичюн бу талаплар муим ерни туталар: олар олмагъанда иш тексти весикъа вазифесинде чыкъыш оламай. Иш – юрютюв услубининь тавтология деген чизгиси дедогърулыкъта алып баргъан хусусиеттир [10].

Текстнинь график ресмийлештириллови де: кысымларгъа болуне, саифеде текстнинь муайем ерлешюви – догърулыкъ ве аныкълылыкъкъа алып бара. Иш юрютювтекстлер де объектив олмалылар, муэллиф «мен» ифаде этюв имкянлыгъы аслында кьабул олунмай.

Кьайд этильген талаплар иш – юрютюв кягъытларында эмоционаллик ве экспрессивлик ёкълугъына алып бара. Шу себептен ресмий- иш услуби «кьуру» атта «сувукъ» сайыла [10].

Ресмий тиль чокъусы алларда чешит укьукълар узеринде кьурулып. Укьукъ исе адамларнынь арасында, муэссислер арасында, укюметлер арасында олгъанмунасибетлерни бир тертипке кьоя. Шунунь ичюн ресмий тиль эр вакъыт мутлакъиет узеринде кьурула. Ресмий тильни публицистиканен кыяслагъанда, эбет, ресмий тиль кьуруджадыр. Лякин ресмий тильде де экспрессив ибарелер кьулланылмасы мумкюн [10].

Эпистоляр услуби – кырымтатар эдебий тилиндересмий–ишвесикъаларына кьын тургъан услубий чешитлерине кьайд этмек мумкюн. Биз биринджи невбетте адамлар арасындаки мунасибетлерини косьтерген мектюплерни козьде тутамыз [10].

Тюркий тиллернинь услубий кьурулышынен огърашкъан тедкъикъадчылар исе, эпистоляр услубини айры функциональ услуп деп саймайлар (Н. А. Баскаков «Структурные и функциональные стилистические модификации в современных тюркских языках») [10].

Композицион – услубий джеэттен бакъкъанда мектюплернинь чокъусына кириш, яни селямлар ола. Мында муэллиф озь сагълыгъыны бильдире ве шуны мурааджат эткен адамгъа да тилей [10].

Бойлеликнен, эпистоляр услубининь тюрлю хусусиетлери акъкъында айтаджакъ олсакъ, баштан шу услуп ялынъыз язма шекильде кьулланылгъаныны кьайд этмек керекмиз [10].

Публицистик услуби ичтимаий мунасибетлер: сиясий – идеологик, ичтимаий – икътисадий,

медений – саасында кьулланыла. Китабий услуплерден энъ чокъкъуллангъанлардан публицистик услубини кьайд этмек мумкюн, чонки онынь даркъалмасына газета, радио, телевидение киби кутълевий малюмат васталары фааль иштирак этелер [10].

Публицистик услуби газета ве меджмуалар саифелеринде такъдим этильген. Бу услуптеки текстлер мевзу ве тиль джеэттен ресмийлештирюв чешитлигинен айырылалар. Публицистиканынъ эсас ве биринджи вазифеси земаневий меселелер боюнджа хабер бермек. Газета инсанларнынь акъылларына тесирэтип, муайен бир ичтимаий фикир шекиллendirмеге борджлу [10].

Публицистик услубининь хусусий чизгилеринден бири стандарттыр, стандартлар нутукъта азыр алда кьулланып, сейлешювни баягъы егиллештирелер, шунунь ичюн кутълевий хабер васталарында зияде ишлетилелер [8, с. 109].

Газета услубнынъ энъ эсас ве биринджи функциясы – хабер бермек. Публицистиканынъ меркез нокъталарындан бири документалистикадыр, яни берильген материалларнынь конкрет фактлар узеринде кьурулувы [10].

Лакъырды услубнынъ – кьонушмадыр. О, кьорантада, истисалда ресмий олмагъан мунасибетлер саасында, адамларнынь сербест кьонушмаларында кьулланылгъан ичюн, дигер функциональ услублеринден энъ чокъ дар кьалгъандыр [10].

Лакъырды услубиэм публицистикада, эм бедий эдебиятта кьуллана биле. Шу услупнинь тесири башкъа функциональ услуплернинь агъзавий шекиллеринде кьуллангъан лекция ве марузаларгъа кече билир.

Лакъырды нутугъында «сонъ», «айда», «эбет», «иште» сезлерининь чокъ кьулланылгъанларыны кьайд этмек керек: «Айды, баллар, кьайтайыкъ», «Айды, айса, мен де кеттим. Эбет, эбет, Земине бита!», «сонъ?», «Иште, санъа кьартоп!». Мында бу услупке хас оборотларны да расткетирмек мумкюн: «Алырсынъ!», «Тапсанъ – алырсынъ!» – Мында мимика ве жестлернинь эмиети артыкъ буюктир [10].

Бедий эсернинь тили – юкъарыды анылгъан бутюн услуплерден бир тарафтан зияде афырылгъан, экинджи тарафтан керек олгъан вакъытта шу услуплернинь хусусиетлерини ве инджиликлерни кьаврап алгъан ве озюнде сыныргъан услуп – бедий эсернинь услубидир. Бедий эсернинь тили энъ биринджи оларакъ кендисининь аэнклиги, образлыгъы,

джанлылыгыве нефеслигинен айрылып тура [10].

Бедий услюп башкыа услюплернен кзулланып базада бир ерге кшошсада, оларны кырыштырмай, чунки бедий эсерде эр бир дигер услюп эсернинь умумий услюп ве мундериджесине эсаслана. Эдебий эсерде тильнинь зенгин синонимиясы, сёзлернинь чокъ маналыгы, дигер услюп кятламлары кзулланыла. Булар эписи языджынынь поэтик фикирини ифаделевине хызмет эте [10].

Эбет, кырымтатартилини зенгинештирген, услюбен чешитлештирген терджимеджиликтир. Эм терджимеджиликэм терджимнинь тил теринликлерине толмасына себеп олур [19, с. 18].

Эдебиятыннь байлыгы – тильден багылдыдыр. Тилимиз зенгин, онынь ичюн эдебиятымызда дапарлакъ зиялар, эсерлер, шиирлер яратылды.

Тюркий халкълар язылы эдебиятыннынь асыл тамырлары Орхон абиделери (VIII асыр), Махмуд Къашгъарийнинь «Дивани лугъат-ит-тюрк» (XI асыр), Юсуф Баласагъунлынынь «Къутагъу билиг» (XI асыр) киби къадимий эсерлеринен багылдыдыр. Кырымтатар халкынынь да асыл тамырлары шу девирлерден келип чыкыа.

Кырымтатар эдебияты тарихында эдебиятымызнынь инкишаф эткен ве дургъунлыккъа огърагъан девирлери олгъан. Бу девирлерде эдебият хазинемизни зенгинлештирген бир чокъ эсерлер язылгъан. Бу эсерлер бугуньде-бугунь эм халкымызнынь, эм де тюркий миллетлернинь эдебий вариети сайыла.

IX–X асырларда Ислям динининь Кырымда кениш джайрамасы эдебият саасында бир чокъ денъишювлерге ёл ачты. Арап халкъ агъыз иджадынынь «Юсуф ве Зулейха», «Лейля ве Меджнун» киби нумюселери халкъ арасында айтыша-айтыла тильде дестан ола. Бу эсерлернинь эр бири о девирдеки эдебиятыннь инкишафына тесир эте. Нетиджеде, Махмуд Кырымлынынь «Хикъет-и Юсуф ве Зулейха» дестаны языла. Бу эсер XIII асырда асыл кырымтатар тилинде язылгъан ильк эсердир. Бу дестан асыл кырымтатар тилинде язылгъан абидедир.

Дюньягъа мешур «Кодекс Куманикус» латин-аджем-къуман лугъаты 1245–1295 сенелери Солхатта (Эски Кырымда) языла. Оны итальян тудджарлары ве ерли улемалар тизе. Бу эсер асыл кырымтатар тилинде язылгъан экинджи язылы абиде сайыла [4, с. 73].

Мамлюклер девринде, хусусан Мысырда кырымлы Бейбарс султанлыкъ эткен вакъытта, бир чокъ улемалар ве шаирлер Кырымдан

Мысыргъа кеткенлер. Сонъра о якълардан тувгъан юртуна кыайтып кельгенлер, иджадий ве омюр ёлларыны тувгъан топракъларда девам эткенлер. Абдульмеджит эфенди шу девирде иджат эткен шаирлерден биридир [4, с. 75].

1391 сенеси Сейфи Сарай Саадининь «*Гулистан*» диваныны дердж эте. Бу дивангъа Абдульмеджит эфендининь тек бир «*Эй, гонъюль*» серлевалы гъазели кирсетиле. Абдульмеджит эфенди инсанныннь гонълю вазиетине коре денъишкени акъкъында фельсефий фикирлер юрюте: «*Ярабби! Козюмден ал бу гонъюль дадыны!*» – диерек, ярдым истеп, Танрыгъа мураджат эте [4, с. 75].

Кырымтатар халкыныннь тарихында Кырым Ханлыгы деври муим эмиетке малик бир девир ола. Кырымда Герайлар укюм сюрген девир – Кырым Ханлыгы деври сайыла. Кырым Ханлыгы девириндекъырымтатар эдебиятында юксексевиеге иришкен улема, алим, эдип ве шаирлер тюркий девлетлерде де белли оларар: *Газайи, Мухаммед Камиль, Ашыкъ Умер, Джанмухаммед* ве даа чокъ муэллифлер иджат эткенлер [4, с. 83].

XIX асырныннь сонъу ве XX асырныннь башында кырымтатар эдебиятында бир чокъ денъишювлер олып кечти [5, с. 162].

XX асырныннь сонъында Багъчасарайда «Терджиман» газетасы чыкыарыла башлагъан сонъ – либераль буржуа эдебияты догъа. Бу газета ве эдебиятынньтили де белли дередже о девирки турк эдебий тилининь тесири алтында булуна [16, с. 126].

Бу девирде догърудан – догъру халкъ тилине эсаслангъан ве джемий кырымтатар халкы ичюн келишликли бир сой эдебий тиль мейдангъа кетирюв ичюн ильки ынтылувны демократ халкъ шаири Шамиль Токътаргъазы япа башлагъан эди. Лякин шараитнынь бойле агъыр олгъанына бакъмадан, Шамиль Токътаргъазынынь эсерлери муим дередже халкъ тилине якын тильде язылгъанлар. «Келинъ, достлар » шиирини бакъайыкъ:

*«Достлар келинъ ашайыкъ, ичейик,
Ортакъ ашыкъ сачайыкъ, бичейик,
Ойнайыкъ, кулейик, кърдашлыкъ не билейик,
Хан бизи алдата, ялдата –
Козюмизниачайыкъ!»*

*Эрмениге, къазакъкъа, черкезге
Душманлыкътан къачайыкъ!»* [16, с. 126].

Онынь эсерлеринде эм сёз теркиби, эм де сёзлернинь шекиллери, оларнынь озъара багъланышлары ве джумлелернинь тизилишлери

кырымтатар тилининъ ичкикьанунларына уйгун ве ачыкъ анълайышлыдыр. Шамиль Токьтаргъазынынъ эсерлеринде орун, ашав, къолай, джувурув, эгри, эписи киби, халкъ тилинден алынаракъ, о девир эдебий тилине кирсетилген сёзлер пек чокьтыр [16, с. 126].

Бизде, даа Октябрь революциясындан чокь йыл эвель халкъ тилине пек якьын шекильде, яни халкъ агьыз яратыджылыгы сырасынен бол – сал суварылган ве халкъкъа ачыкъ анълашылган, гьает саде тильде язган Мемет Нузэт эди.

Мемет Нузэт эдебий тилимизни халкъ тилинденчельтенип алынган пек чокь сёз ве ибарелернен байытты. Меселя: *коч, текаран, эрик, урув, орув, джарма, апай, арувча, къалай (къалайсын) сёзлери ве бель бувув, ыргьат джурюв, чал чекменге бурюнюв* киби ибарелер бу джумледендир.

«Эй, джанчыгьым, пек шенъсинъ, баладайсын, Арувлыкьта йылдызсын, тувган айсын.

Гедже – куньдюз дертинъден ялып куйип,

Магьа болды – боладжакь, сен къалайсын!» («Арувчама») [16, с. 128].

Эдебий тиль халкъ тилиэсасындабир сой тиль оларакь шекилленимсинде буюк роль ойнаган эрбапларымыздан бириси даа шаир Бекир Чобан-задеэди [16, с. 128]. Бушаирилькингиэсерлеринден башлап кырымтатар халкъ тилининъ орта ёлакь шивесине базанып кельди:

«Оксюзге той болганда,

Къальби къуванч толганда,

Ах, табылсам, йырласам,

Къальбим ташкъан, акькъанда,

Оны умютякькъанда,

Ах, табылсам, багьырсам,

Йигитлери чагьырсам» («Ах, табылсам», 1919).

Бекир Чобан-заде, яратыджылыгыилерилеген сайын, ортаёлакьшивесини аит хусусиетлери сюзип чыкъара берди ве оларныэдебий тилимизнинъ малы этти. Нетиджеде, бушаир, хусусан Шамиль Токьтаргъазыгьа, Мемет Нузэтке коре, бутюн кырымтатар тили ичюн унер ве ольчу ола биледжек умумий ве бир сой тильге даа якьын кельди [16, с. 129].

Юкьарыда анъылган шаирлерге бакькъанда, земане эдебий тилимизнинъ нормаларына, хусусан Умер Ипчи зияде якьын эди:

*Анавы эвде токь къурсакьлы агьалар бар,
Мынавы эвде ач къурсакьлы агьавлар бар.*

Анавы эвде эр кес куле, джыйынмы бар?

Мынавы эвде эр кес агьлай, олюми бар?

(«Эвлерге бакькъанда» 1915 с.) [16, с. 129].

Бу эсерлернинъ тилиндечель шивеси ичюн характерли хусусиетлер олмагьаны киби, онда ялы бою шивесине махсус аляметлер де козьге чарпмай [16, с. 129].

Умер Ипчиозь яратыджылыгынынъ сонъки йылларында язган эсерлеринде энди бизим умумен шекиллени демек мумкюн олган эдебий тилимизнинъ орькенлерини берди [16, с. 129].

Нетидже. Бу ишимизни тедкьикь эткенде, къазанган бильгилеримиз эсасында илериде алимлернинъ, языджыларнынъ, оджаларнынъ макьалерини, ве бедий эдебиятыны окьупчыкъан сонъ, бойле нетиджелерге кельдыкь: Кырымтатар тиль – къадемей тильдир. О, асырлар, йыллардевамында тюрленди ве зенгинлешти. Шаркъий тиллерге якьынлашкъан сенелери де олган, нетиджеде эдебиятымыз зенгинлешти. Бунъа бакьмадан азолса да озь къадемейсёзлерини десакьлап къалды. Эсас тюркий тилинденсёзлер заифлашти. Эдебий тильнинъ шекиллениви нетиджесинде шиве фаркълары яваш-яваш ёкъ олып кете, тильде умумийлик мейдангьа келе.

Дюнъа боюнджа ич бир эдебий тиль услубиетсиз олмай. Услубиет бизгеильмий, ресмий, публицистик ве эдебий услуплери мейдангьа кетире. Оларсыз, тиль ве ер боюнджа чешит – тюрлю эдебий тиллер бош ве заиф, медениетсиз оладжакь эди. Инсанларгьа бири-биринен (башкъа мемлекетлеринъ адамлардан) кьонушмасы да кыйын олур эди. Услубиет медениетимизге буюк иссе къоша.

Сонъки сенелер (2001–2020) кырымтатар тилимизнинъ инкишафы арта: яш муэллифлер, янъы китаплар, балалар меджмуалар (Арманчыкъ, Йылдызчыкъ), мектеп китапларыны чокьусы кырым татар тилинде басыла, лугьатларымыз зенгинлеше (тилимизде тюркий сёзлер чокьлаша). «Йылдыз» меджмуанынъ пек буюк эмиети де бар. Бу девиргеаит тильшынаслыкь, эдебиятшынаслыкь тынъилерилевинепек чокьярдымыттиген.

Кьулланылган эдебият:

1. Баскаков Н. В., Насырова О. Д. Краткий социолингвистический очерк крымскотатарского языка (часть 3). *Вопросы филологии*. 2001. № 3(9). С. 34–40.
2. Велиева Э. Миллий матбуат саифелеринде авдет деври кырымтатар тильшынаслыгынынъ актуаль меселелери. *Йылдыз*. 2010. № 4. С. 120–130.
3. Ганиева Э. Кырымтатар ильмий терминологиясынынъ инкишаф ёллары. *Йылдыз*. 2009. № 3. С. 107–111.
4. Кокиева А. Кырымтатар эдебиятынынъ тарихы: 9 сыныф ичюн. Симферополь : Кырым девлет окьув-педагогика нешрияты, 2002. 232 с.

5. Меметов А. М. Тилимизни ве тарихымызны огренейик. *Йылдыз*. 1994. № 3. С. 116–121.
6. Меметов А. М. Бекир Чобан-заде ве кырымтатар тильшнаслыгы. *Йылдыз*. 1993. № 5–6. С. 262.
7. Меметов А. М. Земаневий кырымтатар тили. Симферополь : Кырым девлет окъув педагогика нешрияты, 2006. 320 с.
8. Меметова Э. Ш. Кырымтатар тили системасында публицистика услубиенинъ туткъан ери ве хусу-сиетлери. *Йылдыз*. 2005. № 1. С. 108–114.
9. Меметова Э. Ш. Тильнинъ агъзавий ве зыма услуплерининъ къаршылыкълы тесири (кырымтатар тили узеринде). *Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации»*. 2013. Т. 26(65). № 2. С. 189–194.
10. Меметова Э. Ш. Основы стилистики и культуры речи : учебное пособие для студентов филологиче-ских факультетов. Симферополь : Тезис, 2014. 224 с.
11. Меджитова Э. Н. Кырымтатар чель шивесинде чифт ве текрарлангъан диалектизмлер. *Культура народов Причерноморья*. 2012. № 224. С. 24–26.
12. Решетов Э. Кырымтатар шивелерине даир. *Йылдыз*. 2006. № 4. С. 117–120.
13. Решетов Э. Кырымтатар шивелерининъ тарихындан. *Йылдыз*. 2005. № 4. С. 147–150.
14. Турецкий язык. Три книги в одном. Грамматика, разговорник, словарь. Москва : Астрель ; АСТ, 2011. 320 с.
15. Фазыл Р. Кырымтатар эдебий тильнинъ шекилленюв ве инкишаф ёлу. *Йылдыз*. 2010. № 1. С. 120–136.
16. Фетислямов А. Эдебий тилимизнинъ шекилливинде шаирлеримиз ве яызджыларымызнынъ ролю. *Йылдыз*. 1986. № 5. С. 126–129.
17. Хайсер С. Тилимизнинъ зенгинлиги. *Янъы дюнъя*. 2007. 28.07. С. 2.
18. Эмирова А. Крым – любовь и боль моя. Симферополь : Крымучпедгиз, 2000. 160 с.
19. Исмаил Асан Керим огълу. Кырымтатар тили огренювинде эдебиятынъ ролю ве кучю. *Гунсель*. 1999. № 2. С. 17–18.
20. Къонурат К. Кырымтатар язы тильнинъ тарихчеси. *Йылдыз*. 2003. № 4. С. 106–119.
21. Крымскотатарско-русский словарь / сост. С. М. Усеинов. Тернополь : Диалог, 1994. 397 с.
22. Велиулаева А. В., Муртазаева Г. Э., Алиева Л. А. Тувгъан эдебият : учебник по литературе на крымскотатарском языке для 6 кл. средней школы. Симферополь : Крымское учебно-педагогическое госу-дарственное издательство, 1998. 192 с.
23. Ипчи У. Икъялер : рассказы. Ташкент : Эдебият ве санъат нешрияты, 1972. 208 с.
24. Халилов Т. Юкъусыз геджелер (икяе). *Йылдыз*. 2001. № 4. С. 54–64.
25. Шемъи-заде Э. Къавал (шиирлер). Ташкент : Эдебият ве санъат нешрияты, 1965. 133 с.

Emiramzaieva A. S., Emiramzaieva S. S. THE HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF THE CRIMEA-TATARIAN LITERARY LANGUAGE AND ITS STYLISTICS

The article is devoted to the history of the development of the Crimean Tatar literary language. Where much attention is paid to the dialects on the basis of which the Crimean Tatar language was formed.

The Crimean Tatar language was formed over several centuries, namely in two stages: the ancient one from the XIII–XIV centuries and the average from the XV–XX centuries.

The high-powered influence on the Crimean Tatar language was from the Arabic language, then from the Ottoman and other Turkic languages. The relevance of this topic is that the Crimean Tatar language is in a difficult state, in terms of its development, and needs more in-depth study. Literary language over the centuries has had periods of its lexical enrichment and decline, which causes the heterogeneity of phonetic, lexical and other language levels. The purpose of the study is the need to provide general information about the Crimean Tatar language, namely its development and style, to pay attention to the characteristics of the Crimean Tatar language.

The Crimean Tatar language belongs to the Altai family of Turkic languages. Together with Tatar, Bashkir, Kazakh and Kyrgyz, it belongs to the Kipchak subgroup.

A special role is played by texts through which we can explore the history of the formation and use of the Crimean Tatar language from the XIII century to the early twentieth century. Over the past hundred years, the attention of most researchers such as A. Memetov [8; 9], E. Sh. Memetova [11; 12], E. Velieva [2], A. Selimova [26], R. Fazyl [18], E. N. Medzhitova [13], K. Konuratly [25] has been attracted by the fact that the development of the Crimean Tatar language is primarily associated with Crimean Tatar literature.

It is literature that gives impetus to the development of language, and the study of styles, especially artistic style, provides an opportunity to explore the subtleties of language.

Key words: agglutinative language, literary language, dialect, Kipchak and Oguz groups.